

Izsák Norbert

Az amerikai keresztény
vallási fundamentalizmus története:
a kezdetektől 1947-ig

Izsák Norbert

Az amerikai
keresztény vallási fundamentalizmus
története: a kezdetektől 1947-ig

L'Harmattan

Budapest

2021

© Izsák Norbert, 2021
© L'Harmattan Kiadó, 2021

Kiadja a L'Harmattan Kiadó,
a kiadásért felel a kiadó ügyvezetője.
ISBN 978-963-414-835-7

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Telefon: +(36-1) 267-5979
harmattan.hu

Borítóterv és tördelés:
Schauermann Tamás
craetive.hu

Borítókép:
Steve Buissinne from Pixabay

Nyomdai kivitelezés:
Kapitális Kft.
Felelős vezető: *ifj. Kapusi József*

TARTALOMJEGYZÉK

1 BEVEZETÉS.....	7
2 BEVEZETÉS A FUNDAMENTALIZMUSBA: DEFINÍCIÓS PROBLÉMÁK	17
2.1 Vallásosság az Egyesült Államokban	17
2.2 Az evangelikálok	21
2.3 A fundamentalisták.....	28
3 PURITÁN GYÖKEREK.....	35
3.1 A puritánok hite.....	35
3.2 „Ószövetségi kereszténység”	41
3.3 A szövetségi teológia.....	44
4 A NAGY ÉBREDÉS.....	53
4.1 Előzmények	53
4.2 A vallási megújulás	56
4.3 George Whitefield szerepe az ébredésben	62
4.4 A Második Nagy Ébredés	65
5 EGYHÁZ ÉS POLITIKA	69
5.1 Korai politikai teológia	69
5.2 Egyház és állam viszonya	79
5.2.1 A válaszfal	89
5.3 Az állampolgári vallás fejlődése	92
5.4 Egyház és állam baráti viszonya	101
6 A MODERN FUNDAMENTALIZMUS GYÖKEREI	109
6.1 Lélektani tényezők.....	109
6.2 Protestáns hegemonia.....	112
6.3 A higher criticism és annak proto-fundamentalista kritikája	114
6.4 A kreacionizmustól az antiintellektualizmusig	118
6.5 Rekordita hatások	122
6.6 A diszpenzációs teológia	123
6.7 A diszpenzációs teológia hatásai a fundamentalista mozgalomra.....	130
6.8 A prófétai konferenciák	136

7 FUNDAMENTALIZMUS A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	139
7.1 A liberális kereszténység az Egyesült Államokban	139
7.2 A pünkösdi mozgalom és a fundamentalizmus.	145
7.3 A liberális keresztények jövőképe	148
7.4 A spirituális élet különbségei a fundamentalista és a liberális kereszténységben.	151
7.5 Az első világháború kihívásai	154
7.6 Háború az intézményekért	161
7.7 Új fundamentalista intézmények.	165
8 A FUNDAMENTALIZMUS VÁLSÁGA	169
8.1 A Norris-ügy.	169
8.2 A Scopes-per.	174
8.3 A McPherson-ügy	177
9 A FUNDAMENTALIZMUS ÚJJÁÉLEDÉSE	185
9.1 A fundamentalisták rendezik a soraikat.	185
9.2 Carl McIntire	187
9.3 A Bob Jones Egyetem.	192
9.4 J. Vernon McGee	195
9.5 Katolikus és antiszemita fundamentalizmus.	197
9.6 A fundamentalizmus konjunktúrája és „biznisze”	200
10 Összefoglalás.	207
I. sz. FÜGGELÉK	217
A rekonstrukcionista	217
II. sz. FÜGGELÉK	225
Az alkoholelles mozgalom.	225
III. sz. FÜGGELÉK.	229
A keresztény cionizmusról	229
IRODALOMJEGYZÉK	233

I

BEVEZETÉS

*„Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden
elfajul az ember kezei közt.”¹*

Ez a könyv a 2021 tavaszán summa cum laude megvédett disszertációm szerkesztett változata. Címében minden egyes szó fontos. Írásom az Egyesült Államokról szól (természetesen figyelembe véve a nemzetközi kontextust és az Egyesült Államokat ért hatásokat). A kereszténységről, keresztényekről szól, tehát olyan emberekről, akik magukat Krisztus követőiként határozzák meg. Nem emeltem ki egy felekezetet sem, de alaposabban megvizsgálók néhány teológiai irányzatot és azok hatásait bizonyos felekezetekre is. Furcsának tűnt volna számomra „keresztény fundamentalizmusról” írni. Mivel a keresztény kifejezés per definitionem Krisztus követését jelenti, ezért vonakodtam Krisztust és a fundamentalizmust rögtön egymás után említeni. A vallás szó beékelésével el akartam távolítani egymástól Krisztus követését és a fundamentalizmust. Amennyiben a kereszténységet vallásként határozom meg, hitrendszerként, dogmatikával, követelményekkel, akkor máris könnyebb a fundamentalizmushoz kötni, elvégre minden hitrendszert, minden szent szöveget lehet fundamentalista módon megközelíteni, védeni, képviselni. Ezért használom tehát a keresztény vallási fundamentalizmus szóösszetételt, amely e kötet keretein belül azt jelenti, hogy a magukat keresztényként definiáló vallásos emberek fundamentalista teológiai meggyőződéseit, abból fakadó cselekedeteiket – és e teológiai mellék- néha főszord történetét – vizsgálom. A történettudományi szempontok mellett teológiai, vallásszociológiai, időnként politológiai kitekintést, vizsgálódást is végzek.

Igyekeztem nagy látószögből, széles perspektívából tekinteni a fundamentalizmus genezisére, ezért foglalkozom a puritán gyökerekkel is, gyakorlatilag a zarándok atyák vallási meggyőződéseinek ismertetésétől fogva húzok ívet 1947-ig. Mivel Európából nézve az evangélikalizmus is fundamentalizmusnak tűnhet, sok gondot fordítok a két mozgalom megkülönböztetésére, és meglehetősen részletesen bemutatom az evangélikalizmus kialakulását és fejlődéstörténetét is. Azért 1947-ig mutatom csak be a fundamentalizmus történetét, mert a leg-

¹ | Rousseau, Jean-Jacques: *Emil vagy a nevelésről*. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó, 11. o.

több kutató ehhez az évszámhoz, a Fuller Teológiai Egyetem (Fuller Theological Seminary) megalakulásához és Billy Graham ökumenikus igehirdetői szolgáltatának kezdetéhez köti az új evangélikalizmus megszületését, ami mind a fundamentalizmus, mind pedig az evangélikalizmus történetében korszakhatár. Tagadhatatlan, hogy a fundamentalizmus történetének elmúlt hét évtizede is igen izgalmas, ám azt egy külön munkában szándékozom megírni, kitérve a fundamentalista – és evangélikál – hívők politikai mozgósítására.

Bő évtizeddel ezelőtt elsősorban a vallás és politika keresztmetszete keltette fel az érdeklődésemet a téma iránt. Először az amerikai elnökök hitéről szándékoztam írni, de beletört a bicskám a vállalkozásba, mivel rengeteg bizonytalansági tényezővel szembesültem: szabad-e készpénznek venni az elnökök nyilvános, vallás melletti megnyilvánulásait? Azért, mert Richard Nixon többször hivatkozott a nyilvánosság előtt Istenre, vallásosabb volt, mint mondjuk Theodore Roosevelt, akit sok protestáns elítélt szabadkőműves kapcsolatai miatt, sőt, ellenezte – igaz, éppen hite miatt –, hogy a bankjegyeken Isten neve szerepeljen? Milyen következtetések vonhatók le abból, hogy Kennedy elnök, bár római katolikus volt, mégis az egyház és állam szétválasztása mellett foglalt állást? És abból, hogy nem a katolikus Kennedy, hanem a kvéker identitású Nixon vette fel a diplomáciai kapcsolatot a Vatikánnal? Mit kezdjek azzal, hogy Nixon – bár a masszívan háborúellenes kvéker egyházhoz tartozott, mégis – vietnámi katonai döntései egyértelműen jelzik, hogy nem osztotta a kvékek pacifista nézeteit?² Hogyan, milyen szempontrendszer alapján választhatom szét és ítéelhetem meg a hit és a politikai marketing különböző elnöki megnyilvánulásait? Vajon igaz hitről tett bizonyosságot Truman elnök, amikor a Gondviselés nyelvezetében csomagolta az atombomba feltalálását és „sikerét”? („Hálát adunk Istennek, hogy ez hozzánk került, nem pedig az ellenségeinkhez; és imádkozunk, hogy ő vezessen bennünket abban, hogyan használjuk azt az ő módjain az ő céljaira.”³)

Miután feladtam ezt a témát, úgy gondoltam, megírom a vallásos jobboldal (Religious Right) felemelkedését. Kutatásom közben fordult az érdeklődésem egyre inkább a fundamentalizmus felé: a vallási fundamentalizmus dinamikájának megértése nélkül ugyanis lehetetlen megérteni a vallásos jobboldal térnyerését. Miközben a fundamentalizmust kutattam, beszippantott a téma. Lenyűgözött a 20. század végének egyik legmeghökkenőbb fejleménye, miszerint minden nagyobb vallási tradícióban megjelent egy militáns kegyesség.

2 | Cotham, 1976, 118. o.

3 | Lambert, 2008, 152. o.

Előfordult, hogy fundamentalisták legéppuskáztak mecsetben imádkozó embereket, abortuszklinikákon dolgozó orvosokat gyilkoltak meg, elnökre lőttek. Természetesen a fundamentalisták kisebbsége ragadt csak fegyvert, vagy fordult terrorista eszközökhöz. A keresztény fundamentalisták ragaszkodnak ahhoz, hogy a Teremtés könyve tudományosan is megállja a helyét, méghozzá minden egyes részletében. A zsidó fundamentalisták megtartják a törvényt, sokkal szigorúbban, mint korábban valaha, a fundamentalista muszlim nők elutasítják a nyugati asszonyok szabadságát, és csadorba, burkába öltöznek. A fundamentalizmus nemcsak a nagy monoteista vallásokban jelenik meg, vannak buddhista, hindu, még konfuciánus fundamentalisták is, akik elutasítják a nagy nehezen megszerzett – jórészt a liberális kultúrában kimunkált – emberi jogokat, a vallás nevében harcolnak és gyilkolnak, és a szakrális szférát igyekeznek a politikába és a nemzeti identitáskeresésbe is bevonni.⁴

Amikor 1979-ben egy új iszlamista rezsim jött létre Iránban, több kutató úgy gondolta, hogy a protestáns fundamentalisták, mint például Tim LaHaye és Jerry Falwell, valamint Ruhollah Khomeini Ayatollah között több hasonlóság is felismerhető – például a modern társadalomban a nők szerepével, a szent szövegek megfelelő értelmezésével illetve a vallási intézmények és a kormányzati intézmények szerintük ideális viszonyával kapcsolatban. Ezért aztán az 1970-es évek végén sokan kezdték el tanulmányozni a fundamentalistákat, méghozzá korábban ismeretlen intenzitással és tudományossággal.⁵

Ez a vallási, fundamentalista „megújulás” sok megfigyelőt meglepett. A 20. század közepén sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a szekularizáció megfordíthatatlan trend, és a hit többé már nem fog a világ eseményeiben komoly szerepet kapni. Azt feltételezték, hogy az emberek egyre racionálisabbak lesznek, a vallásosság megkopik, a hívők pedig megelégednek azzal, hogy hitüket a magánszférájukban élik meg. Az 1970-es évek végén azonban a fundamentalisták „fellázadtak”, s mára a vallás újra olyan erővé vált, amelyet már egyetlen kormányzat sem hagyhat figyelmen kívül.⁶ Ezért aztán a 20. századi amerikai történelem egyik leginkább kutatott – és legellentmondásosabb – területe a vallásos jobboldal kialakulása és felemelkedése lett.

4 | Armstrong, 2001, xi. o.

5 | Watt, 2007, 269–270. o.

6 | Armstrong, 2001, xii. o.

A második világháborút követő értelmiségi generáció még készpénznek vette, hogy a második világháború után liberális konszenzus uralkodik a politikában. Mivel látszólag előzmények nélkül, váratlanul jelent meg az 1970-es években a vallási tényező a politikában, a közvélemény egy része, sőt, még néhány kutató is úgy tekintett rá, mint véletlenszerűen, a válságok idején felbukkanó jelenségre, amelyik amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is tűnik. Pedig sokkal többről van szó, mint Jerry Falwell vagy Pat Robertson magánakciójáról, és nem is csak a vallásos jobboldalról. Hatásuk és tevékenységük az Egyesült Államokban nemcsak a választásokra korlátozódott, meggyőződésük kihatott a nyugdíjpolitikára, építési ügyekre, adópolitikára, munkajogi kérdésekre, faji kapcsolatokra, és ezek jobbára elkerülték a történészek figyelmét. Intézményi csatornákon keresztül a fundamentalisták befolyása megerősödött a nemzetvédelemben, úrkutatásban, technológiában, elektronikában, olaj- és gázkitermelési iparágakban, miközben anyagi bázisukkal jobboldali politikai célokért küzdöttek. A Sunbelt⁷ fundamentalizmus fűtötte „kreatív konzervativizmusát” a szabadpiac, a családpolitika, a mértékletesség és az ifonti lelkesedés is támogatta, és az az időnként militáns hevületű elkötelezettség, hogy megvédjék gyülekezeteik, közösségeik és országuk autonómiáját.⁸ Ez kultúrharchoz is vezetett.

A második világháború óta az amerikai vallási élet egy fontos újrastrukturálódási folyamaton ment át. Korábban nagyon sokat számítottak a felekezeti különbségek, ám ezek ma már érvényüket veszítették. A 19. században protestánsok és katolikusok még amiatt kerültek konfliktusba, hogy vajon Jakab király Bibliáját használják-e az állami iskolákban? Most már inkább az ortodoxia és a progresszív szemléletmód között zajlik a küzdelem, és mindkettő más és más erkölcsi alapot, tekintélyt és világnézetet „használ”. Az ortodoxok inkább „külső, pontosan meghatározható és transzcendens tekintélyre hivatkoznak”, míg a progresszív hívek az erkölcsi tekintélyt „a modern kor szelleméből, a racionalizmus és szubjektivizmus szelleméből” származtatják. Ezek az eltérő szemléletmódbeli különbségek már nem protestánsok, katolikusok és zsidók között vannak, hanem az egyes táborokon belül, így választva szét és osztva meg politikailag liberálisokat és konzervatívokat, progresszíveket és fundamentalistákat. A vallásos jobboldal politikai mozgalomként való megjelenése egyébe kovácsolta a fundamentalista tendenciájú, konzervatív értékrendű vallási perspektívát, amely a liberális teológiai hitelvekkel és liberális értékrenddel szemben

7 | Az Egyesült Államok déli államait jelöli, a nagyjából az északi szélesség 36. fokától délre fekvő mintegy 18 államot.

8 | Dochuk, 2012, xxii–xxiii. o.

(is) határozza meg magát. Az amerikai közélet minden aspektusát – ideértve az oktatást, jogot, szórakoztatást, médiát és politikát – befolyásolta a kultúrharc.⁹ A fundamentalizmus (és részben az evangélikalizmus) politizálódása tehát nem Falwellékkel született meg, az egy korábbi idő terméke volt: hosszas érlelődés után inkább Franklin Delano Roosevelttől idején, nem pedig Reaganéban eszmélődött.¹⁰

Mind a két téma és korszak izgalmas, és bőven ki tudna tölteni egy-egy könyvet. Végül úgy döntöttem, hogy a vallásos jobboldal történetét, az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus és a politika összefonódását és fejlődéstörténetét egy későbbi munkában írom meg. Megelégedtem tehát azzal, hogy feltárjam a 20. századi amerikai keresztény vallási fundamentalizmus gyökereit, a mai értelemben vett fundamentalista mozgalom megszületésének körülményeit, öntudatra ébredését, első elsorvadását, majd újjáéledését.¹¹ Egy meglehetősen széles forrásbázist szintentízálok, a sokféle fundamentalizmus-értelmezések között keresem a súlypontokat, hangsúlyokat, ezért nagy hangsúlyt fektetek az olyan fogalmak, mint *fundamentalizmus* és *evangélikalizmus* definiálására, illetve e kifejezések jelentési mezejének bemutatására, valamint e mozgalmak patchwork jellegének ismertetésére. Ez azért is fontos, mert ha értelmezni tudjuk az evangélikalizmust és a fundamentalizmust, akkor az amerikai kultúráról is tanulunk, és ennek a fonákja is igaz: ha az amerikai kontextust tanulmányozzuk, akkor jobban meg tudjuk érteni az evangélikalizmust és a fundamentalizmust.

Írásomban a sok fundamentalizmus közül kizárólag az amerikai keresztény vallási fundamentalizmust vizsgálom. Abból indulok ki, hogy a fundamentalizmus dualista világnézetet képviselő, szorongásvezérelt válasz a modernizmusra.

9 | Kemeny, 2007, 29. o. Hogy mára mennyire hozzászórtak a hívek vallás és politika vegyítéséhez, arra jó példa lehet, hogy 2006-ban (erről a New York Times számolt be akkoriban) Greg Boyd minneapolis-i lelképásztor igehirdetésére az 5 ezer fős gyülekezet ezer tagja felállt, és ott hagyta a közösséget. Boyd hatrészes igehirdetésének középpontjában azt a veszélyt elemezte, amit a keresztény hit politikai nézőpontokkal való azonosítása jelent – legyen szó akár konzervatív, akár liberális kérdésekről. A lelképásztor levezette, hogy a keresztény Amerika elképzelése egy mítosz, az egyház megfeleltetett az evangélium üzenetéről, és megengedte, hogy a patriotizmus és a politikai hatalom iránti vágy tulajdonképpen bálványimádáshoz vezessen.

10 | Dochuk, 2012, xxiii. o.

11 | Az amerikai fundamentalizmus legelismertebb kortárs kutatója, George Marsden négy korszakra osztja az evangélikál mozgalmat. Felvetése szerint a 19. században az evangélikalizmus, az 1920-as években a fundamentalizmus, az 1950-70-es évekig új evangélikalizmus és a fundamentalizmus, az 1970-es évek végétől a 21. század elejéig pedig fundamentalisztikus evangélikalizmus a meghatározó az amerikai társadalomban. (Marsden, 2006, 234–235. o.) Ezt figyelembe véve is indokoltnak láttam az 1940-es évek végénél megállni.

Az a jelenség, amit fundamentalizmusként ismerünk, túlnyomórészt amerikai, abban az értelemben, hogy sehol másutt a világon a modernitásra nem érkezett ilyen mértékű protestáns válasz az egyházakban és az országos kultúrában.¹² A modernizmus, a bibliakritika stresszt, szorongást váltott ki sok amerikai keresztényben, akiknek egy része a modernizmust mindenestül elutasította, és ebből fakadóan sajátos antiintellektualista hozzáállást (majd rá jellemző, jól megkülönböztethető társadalompolitikát is!) dolgozott ki.

A fundamentalizmus a vallási militáns gondolkodásnak és viselkedésnek egy jól felismerhető mintázata. Fundamentalisták pedig azok, akik magukat igaz hívőknek tartják, igyekeznek megállítani a vallási identitás erózióját, megerősítik vallási közösségük határait, miközben arra törekednek, hogy létrehozzák a világi intézmények és viselkedések vallási, fundamentalista alternatíváit.¹³ Az amerikai keresztény fundamentalistákat három dolog jellemzi. Erős hangsúly a Biblia hibátlanságán és tévedhetetlenségén, a modern teológia iránti engesztelhetetlen ellenségességen (ez kiterjed a Biblia kritikai tanulmányozására is), valamint mély meggyőződés arról, hogy akik nem osztják a vallási nézeteiket, nem „igazi keresztények”.¹⁴ Sőt, a fundamentalista a nem fundamentalistát (köztük sokszor az evangelikált is) az igaz tanítás, és így az evangélium ellenségének látja.¹⁵

A fundamentalisták lehetnek kedves emberek, ösztövére aszkéták, jól táplált, mennydörgő hangú prédikátorok és komplett pszichopáták. És ezek egyvelegeként bármi előfordulhat. (Az Egyesült Államokban pedig még az is megtörténhetett 1988-ban, hogy az Egyesült Államok egyik jó eséllyel elindult elnökjelöltje töről metszett fundamentalista volt.¹⁶) A fundamentalisták hite önmagát magyarázó, minden kétséget kizáró, antiintellektualista ideológia, amely nem tud mit – és nem is akar semmit sem – kezdeni a hitben és a világban rejlő elentmondásokkal, ezért mindent szinte a végtelenségig leegyszerűsít.

12 | Marsden, 1977, 216. o. (A protestáns válasz némileg rokonítható a katolikus antimodernista reakcióval a 19., majd a 20. századokban, elsősorban IX. Piusz, XIII. Leó és XII. Piusz pápák idején.)

13 | Watt, 2007, 270. o.

14 | Bartholdy, 2002, 1. o.

15 | Barr, 1977, 15. o.

16 | Pat Robertson

A fundamentalista tanítók megszűntek tudományosan reflektálni a munkájukra, így az elmúlt évszázadban a tudományos igazságoknak, ad absurdum kétélyeknek az éthosza is teljes mértékben kiszorult ezekből a közösségekből. Ezt az ébredési mozgalmakból származó, érzelmektől túlfűtött és apokaliptikus hasonlatoktól hemzsegő retorikával helyettesítették, amely dualista világszemléletmódjából fakadóan szinte mindig valami vagy valaki ellen irányul.¹⁷ A későbbiekben taglalt népszerűségében pedig nyilvánvaló módon az is szerepet játszik, hogy a fundamentalizmus kiváló érzékkel és érzékenységgel használta és használja a tömegmédia eszközeit. Előfutáraik már a két és fél évszázaddal ezelőtti ébredési mozgalmakban kikísérletezték ennek a mikéntjét, s a klasszikus 20. századi fundamentalizmus szinte tökéletesre fejlesztett médiagépezettel, kifinomult, az érzelmekre is ható marketingtechnikákkal vitte be a köztudatba, majd plántálta mélyre egyszerű üzeneteit.

Rámutatok a fundamentalizmus magvaira a puritánok gondolkodásában, teológiájában, politikai nézeteiben, vallási intoleranciájában, ideértve a Robert Frost által említett *őszövetségi kereszténység* fogalmát. Bizonyítom, hogy a 20. századi fundamentalizmus paradoxonai (szeparatista tendenciák mellett a teljes nemzet Istenhez vezetése) már a puritánoknál megjelentek.

Lehetetlen megérteni a fundamentalizmus identitását, önigazolását a próféta mozgalmak nélkül. Mivel a fundamentalizmus több történelmi eseményre is beteljesedett próféciaként tekint, a próféciák értelmezését pedig tudományos tevékenységként keretezi, ezért ezeket, és ezek magyarázási mechanizmusait is be fogom mutatni. Különös tekintettel arra, hogyan váltak ezek a fundamentalista gondolkodás „fundamentumaivá”. Írásomban feltárom a brit evangelikalizmus hatását a 20. század elejére összeálló fundamentalizmus öntudatra ébredésében, beleértve az angol-ír származású John Nelson Darby által kidolgozott (majd az amerikai Scofield által az Egyesült Államokban népszerűsített) diszpenzációs teológiát is. Mindeközben az új politikai entitás, az Egyesült Államok „hegyen épült város” ideájához kapcsolódó, az új kiválasztott nemzethez kötődő, a puritanizmusból fakadó, ám a fundamentalizmusban szélsőségekig elvitt elképzelésekről is szólok, amelyek miatt az Egyesült Államok tulajdonképpen szentségként jelenik meg az amerikai vallási fundamentalizmusban – mind a mai napig.

17 | James Morone szerint az amerikai történelmet fel lehet fűzni az erkölcsi kereszteshadjáratok történetére: előbb a boszorkányok, majd a rabszolgatartók, a részegeskedők, a bukott nők, az idegenek, a kommunisták ellen küzdöttek, és a sort ma nyilván a liberálisokkal és a terroristákkal lehetne folytatni. (Morone, 2003, 4. o.)

Az a fundamentalizmus, amelyről jórészt írok, a neoprotestáns mozgalomban fogant, s ez – természetesen nem figyelmen kívül hagyva az angliai, svájci és németalföldi gyökereket – részben az Egyesült Államokból indult, s több hullámban eljutott Magyarországra is, ahol számos felekezetet, új vallási mozgalmat megérintett, s érint a mai napig is. Ha a gyökereket jobban megértjük, esélyünk nyílik azt is megérteni, ami a szemünk előtt történik több neoprotestáns, protestáns, és most már katolikus közösségben is. Azt is fontos szempontnak gondolom, hogy a fundamentalista attitűd – amely időnként a populizmusban, máskor tekintélyelvű rezsimek retorikájában is feltűnik –, bár régóta része a politikai viselkedésnek, (nem)gondolkodásnak, új lendületet, tartalmat kapott azáltal, hogy vallás és politika a 20. században újfajta teológiai megközelítésben talált egymásra. A politikai kampányguruk által előbb felhasznált, később népszerűsített protestáns vallási fundamentalista retorika az Egyesült Államokban a választási kampányok népszerű eszköze, módszere lett, és ez – részben az ebben élenjáró amerikai kampányguruk kelet-európai foglalkoztatása miatt – szintén visszaköszön a magyarországi köz- és politikai életben, -gondolkodásban.

Azt a szempontot is fontosnak tartom megemlíteni, hogy nemcsak az Egyesült Államokban és Magyarországon van mindennek relevanciája: az Egyesült Államok kétségtelenül szuperhatalom, s tagadhatatlan tény, hogy a globalizáció révén termékei, elképzelései a világról, és általános befolyása mindenütt érezhető. Úgy a teológiában, mint az általános értékrendben, ahogyan a politikai életben, gondolkodásban is. Vagyis amikor jórészt amerikai gondolkodásmóddal, fundamentalizmussal foglalkozunk, akkor nemcsak amerikai gondolkodásmóddal és fundamentalizmussal foglalkozunk. Meggyőződésem, hogy ha jobban megértjük az amerikai keresztény vallási fundamentalizmust, akkor közelebbi és távolabbi világunkat egyaránt jobban fogjuk érteni.

„Nagyon hasznos, ha kérdéseket tesz fel az ember, de nagyon veszélyes, ha válaszol is rájuk” – tanította Charles Seignobos. A történész számára mindig nagy kísértést jelent, hogy „megmagyarázza” a múltat, és évszázados dilemma: a leírás és válaszkérés közepette mennyire lehet/szabad definitív választakat megfogalmazni a kutatónak? Jelen írás szándéka szerint nem kíván végső válaszokat adni, ám igyekszik az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus kérdését a lehetőségekhez képest teljesen és árnyaltan bemutatni – az időnkénti forrásszűke és az időnkénti forrásbőség ellenére, vagy inkább mellett. Egy amerikai ösztöndíjnak köszönhetően 2013-ban hat hetet kutathattam az Illinois állambeli Wheatoni Főiskolán (Wheaton College), amely az Egyesült Államok

egyik legrégebbi evanglikál¹⁸ felsőoktatási intézménye, amely a mai napig ragaszkodik gyökereihez és evangéliumi-protestáns hitvallásához. Könyvtárai – mind a Buswell, mind pedig a Billy Graham Center – a mozgalom legkiválóbb gyűjteményei közé tartoznak, és a nagyszerű amerikai könyvtárközi szolgáltatáson, valamint a wheatoni tanulmányaim során ingyenesen használható tudományos folyóirat-adatbázison keresztül a felmérhetetlenül gazdag irodalmat áttekintettem, illetve elmentettem, és már Magyarországon dolgoztam fel. Emiatt talán aránytalanul nagy hangsúlyt kapnak a 2013 előtti művek. Az elmúlt nyolc évben további kiváló munkák gazdagították a tudományos kutatást, ezeket szívesen ajánlom további elmélyülésre:

Dochuk, Darren (2019): *Anointed with Oil: How Christianity and Crude Made Modern America*. New York, Basic Books

FitzGerald, Frances (2017): *The Evangelicals: The Struggle to Shape America*. New York, Simon & Schuster

Jones, Robert P. (2016): *The End of White Christian America*. New York, Simon & Schuster

Jones, Robert P. (2020): *White Too Long: The Legacy of White Supremacy in American Christianity*. New York, Simon & Schuster

Kobes du Mez, Kristin (2020): *Jesus and John Wayne: How White Evangelicals Corrupted a Faith and Fractured a Nation*. New York, Liveright

Kruse, Kevin M (2015): *One Nation Under God: How Corporate America Invented Christian America*. New York, Basic Books

Lewis, Donald M. – Pierard, Richard V. (szerk.) (2014): *Global Evangelicalism: Theology, History and Culture in Regional Perspective*. Downers Grove, IVP Academic

Morson, Gary Saul – Schapiro, Morton (2021): *Minds Wide Shut: How the New Fundamentalisms Divide Us*. Princeton, Princeton University Press

18 | Ezeket a kifejezéseket lejjebb definiálom.

Sutton, Matthey Avery (2017): *American Apocalypse: A History of Modern Evangelicalism*. Cambridge, Belknap Press/Harvard University Press

Whitehead, Andrew L. – Perry, Samuel L. (2020): *Taking America Back for God: Christian Nationalism in the United States*. Oxford University Press

Könyvem nem jöhetett volna létre a Wheaton College ösztöndíjprogramja nélkül, és nem (így) íródott volna meg, ha nincsenek az alábbi személyek: Hahner Péter, aki rendszeres biztatásával végig tartotta bennem a lelket, és nem fáradt el a közel évtizedet felölelő munkában, Kurt Tillmann, aki hihetetlen sok szervezéssel, okos szempontokkal segítette amerikai kutatásomat, Mark Noll, aki a legfogósabb európai kérdéseimre is adott számomra is értelmezhető válaszokat, kanadai-amerikai-nemzetközi perspektívát, Orosz Jenő, aki a középiskolában megszerettette velem a történelmet és a kritikai gondolkodást, Chmelik Áron, aki sok hangjegyzet gépelésében segített, Izsák Hajnalka, aki a saját karrierjét alárendelte tudományos érdeklődésemnek, Izsák Berta, aki segített kiszakadni munkából-kutatásból, és új lendületet venni minden megtorpanáskor. A Wheaton College és a Pécsi Tudományegyetem mellett hálával tartozom munkahelyemnek, a Pütkösdí Teológiai Főiskolának, amely inspiráló szakmai műhelyként végig támogatott abban, hogy hitvalló keresztény körökben talán újszerű gondolatokat vitassak meg a hallgatókkal, kollégákkal, és amelynek vezetése időnként még nálam is jobban hitt bennem és a munkámban.

2

BEVEZETÉS A FUNDAMENTALIZMUSBA: DEFINÍCIÓS PROBLÉMÁK

*„Nincs a világon még egy ország,
ahol a keresztény vallás nagyobb hatással lenne az emberek lelkére,
mint Amerika”.¹⁹*

2.1

VALLÁSOSSÁG AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Ahogy a teológusok vitatkoztak Jézus Krisztus látható vagy láthatatlan voltán, az egyház vizsgálói is legalább két táborra oszthatóak. A doketisták azt tartják, hogy az egyház csupán a transzcendens valóság szellemi, láthatatlan aspektusaira utal, az igazi lényege nem megfigyelhető. Ezzel szemben az ariánusok ragaszkodnak ahhoz, hogy az egyház fogalmából száműzni kell mindent, amit empirikus megfigyeléssel nem tudunk bizonyítani. A teológusok a doketisták, a szociológusok, történészek az ariánusok.²⁰ Könyvemben igyekszem a kettőt ötvözni: a vallási, spirituális, tehát a nehezen mérhető tartalmat nem lehet teljesen mellőzni, és hiba lenne az egyházat, az egyházi emberek viselkedését kizárólag szociológiai, politikai oldalról megközelíteni. Ha pedig doketista lennék, el sem kezdem írni ezt a könyvet. Jóllehet írásomban törekszem arra, hogy a választott tudományterülethez méltó arianizmussal közelítsek a témához, de időnként igyekszem a megmagyarázhatatlant is megmagyarázni, illetve megfelelő háttérrel felfesteni, ami szükséges ahhoz, hogy ne kizárólag politikai-szociológiai szerveződésként tekintsünk az egyházra.

Az amerikaiak 95 százaléka hisz Istenben, vagy egy egyetemes szellemben, és több mint 60 százaléuk azt állítja, soha nem kételkedett Isten létezésében. Ugyanígy több mint 60 százaléuk számára a vallás „nagyon fontos” a minden-

¹⁹ | Alexis de Tocqueville

²⁰ | Oliver Whitley-t idézi Hadden, 1969, xxv. o.

napi életükben, és „a vallás képes választ adni a mai problémák mindegyikére vagy többségére.”²¹ Az Istenben való hit, a spirituális megtapasztalások, a templomba járás, a napi imádkozás vagy a meditálás szempontjából Amerika messze maga mögött hagyja Kanadát és a legtöbb európai országot. Nagy-Britanniában a polgárok 69 százaléka, Hollandiában 57 százaléka, Franciaországban 52 százaléka hisz Istenben. Kanadában 30 százalék tartja a mindennapi életében nagyon fontosnak a vallást, ez Olaszországban 27 százalék, Németországban 21 százalék, Oroszországban 14, Japánban 12, Franciaországban pedig 11 százalék. Az Egyesült Államokban a népesség közel 80 százaléka hisz a csodákban, ez a britek 42, a németek 39 százalékára igaz.²² Korábbi felmérések (Gallup, 1983) még részletgazdagabb képet adnak az Egyesült Államok vallásosságáról: az amerikaiak 62 százaléka minden kétség nélkül vallja, hogy Jézus visszatér a földre, és a válaszadók 80 százaléka meg volt győződve arról, hogy megjelennek Isten előtt az Ítélet napján (Gallup, 1988).²³

Az Egyesült Államok európai szemmel hihetetlen vallásossága azonban nem feltétlenül értelmiségi, kiművelt hit. George Gallup Jr és Jim Castelli szerint „az amerikaiak tisztelik a Bibliát, de nagyrészt nem olvassák. Mivel nem olvassák, ezért bibliai analfabéták lettek.”²⁴ Ez azt jelenti, hogy tízből hat felnőtt nem tudja, ki mondta el a Hegyi beszédet, és még ennél is kevesebben tudják felsorolni a négy evangélistát. Ez a közönség pedig nyitott a leegyszerűsítő válaszokra, amelyeket sok esetben a fundamentalizmus is felkínál.²⁵

Bár írásomban főleg a neoprotestáns egyházakkal foglalkozom, nem szabad megfeledkezni a katolikus egyházról sem, ez ugyanis a legnagyobb felekezet az Egyesült Államokban. A katolikus egyház több mint 8000 általános és középiskolát üzemeltet, amelyekbe több, mint 2,5 millió fiatal jár. Evangelikál és más keresztény iskolák 12 ezer kisebb iskolában mintegy 1,5 millió gyermek oktatásáért felelnek.

Az Egyesült Államok 25 legnagyobb egyházának összesen 145,8 millió tagja van.²⁶ A következő oldalon található táblázatban szereplő egyházakon kívül még

21 | Fowler [et al.], 2004, 27. o.

22 | Fowler [et al.], 2004, 27–28. o.

23 | Boyer, 1992, 2. o.

24 | Boyer, 1992, 2–3. o.

25 | Boyer, 1992, 2–3. o.

26 | Lindner, 2011, 2. táblázat (350–364. o.)

számos kisebb egyház van, sőt, inkább azt kellene mondani, hogy számtalan. Például az Amerikai Baptista Szövetségnek (The American Baptist Association) 100 ezer tagja van²⁷, egy másik, hasonló nevű felekezetnek, a Baptista Szövetségnek (Alliance of Baptists) 65 ezer, az Amerikai Antiókhiai Ortodox Keresztény Érsekségnek (The Antiochian Orthodox Christian Archdioceses of America) 430 ezer, az Örmény Apostoli Egyháznak 350 ezer. A Nemzetközi Baptista Biblia Közösségnek (Baptist Bible Fellowship International) 115 ezer, az Amerikai Baptista Missziós Egyesületnek (Baptist Missionary Association of America) 126 ezer, a Krisztus Testvérei Egyháznak (Brethren in Christ Church) több mint 20 ezer, a Krisztus Tanítványai Egyháznak (Disciples of Christ) pedig Amerikában és Kanadában több mint 400 ezer tagja van – és még sokáig lehetne folytatni a felsorolást.²⁸ Mindebből az következik, hogy az amerikai társadalom meghatározó része nemcsak vallásos, de egyházilag is elkötelezett.

Az Egyesült Államok 25 legnagyobb egyháza²⁹

1. Katolikus egyház	68,5 millió tag
2. Déli Baptista Konvenció (Southern Baptist Convention)	16,16 millió tag
3. Egyesült Metodista Egyház	7,7 millió tag
4. Jézus Krisztus Kései Szentjeinek Egyháza (mormon egyház)	6 millió tag
5. Az Isten Egyháza Krisztusban (The Church of God in Christ)	5,5 millió tag

27 | Az 1840-es évektől kezdve a baptistákat és a metodistákat, amelyek addigra már az ország legnagyobb protestáns felekezetei voltak, megosztotta a rabszolgaság kérdése. A metodistáknál az volt a fő kérdés, hogy vajon a püspököknek lehetnek-e rabszolgái? A baptistáknál pedig azon vitatkoztak, hogy ki lehet-e nevezni misszionáriusokat, ha vannak rabszolgáik. A baptistáknál 1845-ben alakult meg a Déli Baptista Szövetség, amely egy évszázaddal később az ország legnagyobb protestáns felekezetévé vált. A szakadás következtében azonban a kulturális kapcsolat észak és dél között meggyengült, amit azonnal érezni lehetett, és hozzájárult a későbbi polgárháború kirobbanásához. 1844-ben, mielőtt a metodisták még északi és déli szövetségekre bomlottak volna, közvetlenül a központi kormányzat után az Egyesült Államok legnagyobb szervezeteként működtek. (Noll, 1992, 316. o.) A felekezeti szakadást csak 1939-ben tudta betemetni az északi és a déli metodista egyház, ugyanerre 1983-ban került sor a presbitériánusok között, a baptisták pedig 1844 óta sem egyesültek.

28 | Az Egyesült Államokban vallási „szabadverseny” van, és ez jelentősen eltér az európai rendszertől. Ezt a későbbiekben részletesen kifejtem.

29 | Lindner, 2011, 2. táblázat (350–364. o.)

6.	Nemzeti Baptista Konvenció (National Baptist Convention)	5 millió tag
7.	Amerikai Evangélikus-Lutheránus Egyház (Evangelical Lutheran Church in America)	4,5 millió tag
8.	Nemzeti Amerikai Baptista Konvenció (National Baptist Convention of America)	3,5 millió tag
9.	Isten Gyülekezetei (Assemblies of God)	2,9 millió tag
10.	Presbiteriánus Egyház	2,77 millió tag
11.	Afrikai Metodista Episzkopális Egyház (African Methodist Episcopal Church)	2,5 millió tag
12.	Amerikai Nemzeti Missziós Baptista Konvenció (National Missionary Baptist Convention of America)	2,5 millió tag
13.	Lutheránus Egyház – Missouri Zsinat (The Lutheran Church – Missouri Synod)	2,3 millió tag
14.	Episzkopális Egyház	2 millió tag
15.	Krisztus Gyülekezetei (Churches of Christ)	1,6 millió tag
16.	Görög Ortodox Egyház	1,5 millió tag
17.	Világ Pünkösdi Gyülekezetei (Pentecostal Assemblies of the World)	1,5 millió tag
18.	Afrikai Metodista Episzkopális Sion Egyház (The African Methodist Episcopal Zion Church)	1,4 millió tag
19.	Egyesült Államok Amerikai Baptista Gyülekezetei (American Baptist Churches in the USA)	1,3 millió tag
20.	Jehova tanúi	1,16 millió tag
21.	Krisztus Egyesült Egyháza (United Church of Christ)	1,08 millió tag
22.	Isten Egyháza (Church of God) (Cleveland, Tennessee)	1,07 millió tag
23.	Keresztény Gyülekezetek és Krisztus Gyülekezetei (Christian Churches and Churches of Christ)	1,07 millió tag

24. Hetednapi Adventista Egyház	1,04 millió tag
25. Progresszív Nemzeti Baptista Konvenció (Progressive National Baptist Convention)	1 millió tag

2.2

AZ EVANGELIKÁLOK

„Ha valaki rátekint az amerikai vallásra, és nem veszi figyelembe az evangélikalizmust, az ahhoz hasonló, mintha valaki földrajzilag felméri Amerikát, és figyelmen kívül hagyja a Sziklás-hegységet.”³⁰ Az evangélikalizmus és a fundamentalizmus megértése és megkülönböztetése kulcsfontosságú a témánk szempontjából, ezért igyekszem alaposan körbejárni, definiálni ezeket a kifejezéseket. Ami azért is nehézkes, mert a Yale Egyetem kutatója, Jon Butler már 1992-ben az Amerikai Egyháztörténeti Társaság (American Society of Church History) számára készített tanulmányában azt állította, hogy az evangélikalizmusról és annak az amerikai társadalomra tett hatásáról készült történelmi írásoknak valóságos cunamija keletkezett az elmúlt években.³¹

Az evangélikál kifejezésnek van szűkebb és tágabb jelentése is. Tágabb értelemben jelenti azokat a keresztényeket, akik magukat „evangéliumnak” tartják, hitük alapját a bibliai kijelentés, nem pedig a (szent) hagyomány határozza meg. E tekintetben evangélikál keresztények lehetnek a katolikus, az episzkopális, a püünkösdi, a baptista vagy bármelyik keresztény felekezetben.³² A szűkebb értelmezés szerint csak az úgynevezett evangélikál felekezetek tagjai tekinthetők igazi evangélikál keresztényeknek. Így már e körön kívül maradnak a katolikusok, az episzkopálisok, a metodisták „liberális” vonulatai³³, számos presbiteriánus és lutheránus, azaz evangélikus közösség is. Az evangélikál keresztények

30 | Marty, 1976, 80. o.

31 | Hart, 2004, 447. o.

32 | A mormonok és a Jehova tanúi korábban nem tartották magukat keresztényeknek, ezért fel sem merül az Egyesült Államokban, hogy evangélikálnak gondolják az ilyen hívőket. Jóllehet például a katolikus egyház hajlamos e két felekezetet egy kalap alá venni a protestáns felekezetekkel, ezt az evangélikál keresztények súlyos sértésként értelmezik.

33 | A United Methodist Church egyes gyülekezetei megengedőbbek a homoszexualitás megítélésének kérdésében, így több, fundamentalizmusra hajló evangélikál úgy gondolja, hogy e felekezet nem része az evangélikál mozgalomnak.

teológiai-történeti öndefiníciója a 18-19. század ébredési mozgalmaiból eredeztethető (erről egy későbbi fejezetben írok.) A szó gyökerében az evangélium áll, de érdekes módon a görög (εὐαγγέλιον), illetve latin eredetű változata, nem pedig az angol megfelelője, a Gospel. (Korábban csak azok hívták magukat evangelikáknak, akik részt vettek valamelyik nagyobb ébredésben vagy a szentségmozgalomban. Ellenben vannak ma olyan felekezetek, akik nem vettek részt ezekben az angol-amerikai ébredésekben, de ugyanúgy evangelikáknak mondják magukat, mint például néhány mennonita, néhány lutheránus, vagy néhányan a holland református egyházakban, vagy például a kvékerek.³⁴)

Ez az elsősorban protestáns, teológiailag konzervatív mozgalom a megtérést³⁵ és az úgynevezett újjászületést fontosnak tartja,³⁶ úgy gondolja, ugyanilyen fontos a hitét terjeszteni, a Bibliát tekinti hitélete megkérdőjelezhetetlen, többnyire tévedhetetlen középpontjának, és vallja Krisztus engesztelő áldozatát és feltámadását.³⁷ Hagyományosan evangelikál felekezetnek tekintik kutatók például a déli baptista³⁸, a pünkösdi vagy éppenséggel a sok száz független, kisebb-nagyobb gyülekezetcsoporthoz tartozó újprotestáns közösségeket. Ennek a jórészt konzervatív teológiai nézeteket valló mozgalomnak legalább 50-80 millió követője van az Egyesült Államokban. A fent leírt szűkebb és tágabb értelmezési nehézségek miatt több kutató többféle becsléssel él. Van, aki az amerikai társadalom 20, mások 30 százalékára teszik az evangelikálok arányát.³⁹

Szoteriológiai szempontból is érdemes megvizsgálni az evangelikál mozgalmat – vagyis abból a szempontból, hogy mit tanítanak az üdvösségről? A konzervatív

34 | Noll, 2007, 4. o.

35 | Izsák, 2011, 139–143. o.

36 | Vö. János evangéliumának 3. fejezete, ahol Jézus elmondja a hozzá éjszaka ellátogató Nikodémusnak, hogy „újjá kell születnie”.

37 | Alistar McGrath anglikán lelkész, az Oxfordi Egyetemen a történeti teológia professzora, az *Evangelicalism and the Future of Christianity* című könyvében azt írja, hogy hat meggyőződés alapján lehet evangelikáknak hívni valakit. 1. A Szentírás megfellebbezhetetlen tekintélye, Isten ismeretének a forrása és a keresztény élet vezérlője. 2. Jézus Krisztus testté lett Isten, Úr, és a bűnös emberiség üdvözítője. 3. A Szentlélek Úr. 4. A személyes megtérésre való szükség. 5. Az evangelizáció prioritása mind az egyéni keresztény, mind pedig az egész, egyetemes egyház számára vonatkoztatva. 6. A keresztény közösség fontossága a szellemi-lelki „táplálkozás”, közösség és növekedés szempontjából. (McGrath, 1995, 55–56. o.)

38 | A déli baptisták jó része nem használja magára az evangelikál „címkét”, mert úgy vélik, a „déli baptista” öndefiníció már eleve magában foglalja mindazt, amit az evangelikál kifejezés tartalmaz.

39 | Fowler [et al.], 2004, 29. o.

protestantizmus nagyon explicit a maga válaszában, csakis a Jézus Krisztusba vetett hit által lehet üdvözülni. Két egymástól kissé eltérő meggyőződést találunk a mozgalomban: a Jézus Krisztusban elnyerhető üdvösség lehet konfesszionális és konverzionális. Az első inkább annak a kognitív elismerését jelenti, hogy mit tett Isten a megváltás szempontjából Jézus Krisztus élete, halála és feltámadása által, míg a másik egy átéléssel együtt járó fordulóponthoz (újjászületés) köti. Ez az a pillanat, amikor a hívő Krisztust személyes Urának és Megváltójának fogadja el. Abban a két irányzat egyetért, hogy nincs egyetemes üdvösség, valamint hogy lehetetlen jó cselekedetek által üdvözülni.⁴⁰

Az evanglikál keresztények éppen apolitikus életmódjuk miatt hosszú évtizedeken át szinte teljesen elkerülték a média és a szélesebb társadalom figyelmét. A közélet fókuszába 1976-ban robbantak be, amikor a baptista Jimmy Carter demokrata elnökjelölt több helyütt is szégyenkezés nélkül beszélt arról, hogy „újjászületett” kereszténynek tartja magát. A Gallup közvéleménykutató 1977-78-as felmérésének összegzése olyan keresztényekként határozta meg az evanglikál hívőket, akik megtapasztalták az újjászületés élményét, szó szerint értelmezik a Bibliát és másokat is bízattak már arra, hogy higgyenek Jézus Krisztusban. A kutatás eredményeként a Gallup – a társadalom legnagyobb megrökönyödésére – 50 millióra becsülte az amerikai evanglikál keresztények számát, és úgy vélte, minden ötödik evanglikál fundamentalista.⁴¹ Mások 20 helyett 10 százalékra teszik az evanglikálok között a fundamentalisták arányát.⁴² Az evanglikálok 20. század végi népszerűsége tagadhatatlan: 1980-ban mindhárom elnökjelölt, Jimmy Carter, John B. Anderson és Ronald Reagan is azt állították magukról, hogy evanglikál keresztények.

40 | Hunter, 1981, 369. o. Az új evanglikalizmust néhány kutató pszichoterápiás mozgalomnak tartja. Istent a kapcsolat érdekli, nem a magyarázat, és a kapcsolatnak a célja az, hogy meggyőzze a gyülekezeti tagokat, hogy az életüknek célja van, és szereti őket valaki. Ahhoz, hogy ez a kapcsolat működjön, a híveknek el kell viselniük azokat a pillanatokat, amikor úgy tűnik, hogy ez nem működik. Pszichoterápiás klisé, hogy a kudarc a terápiás kapcsolatban segíti a pszichoterápia sikerét, mivel, amikor a kliens megtanulja tolerálni a terapeuta alkalmatlanságát, vagy elégtelenségét, és mégis valamilyen formában segítséget kap a terapeutától, a kliens képes úgy cselekedni, mintha a segítő terapeuta jelen lenne, annak ellenére, hogy hibákat követ el. A hívő emberek gyakran, amikor Isten elé viszik a problémáikat, megtörségüket, akkor elképzelik Istent, amint megbocsát nekik, amint felemeli őket, bekötözi a sebeiket, szereti őket, ezáltal ilyen segítő self-objecteket hoznak létre. (Luhrmann, 2012, 296–298. o.)

41 | Lambert, 2008, 203. o.

42 | Hill, 1986, 47. o.

A magyar fordítása is nehézkes az „evangelical” kifejezésnek. Az „evangelikál” idegenül cseng, s jöllehet a magyar sajtó időnként leevangelikusozza őket, ezt sok lutheránus joggal kéri ki magának. Ha viszont a magyar evangelikál hívők által használt szót használjuk rájuk, az „evangéliumit”, azon a többi felekezet akadhat fenn, amelyek tagjai úgy hiszik, ők is az evangélium alapjain állnak; nem örülnek annak, ha a kifejezést kisajátítja egy alig néhány száz esztendős mozgalom.⁴³ Így aztán könyvemben az idegenül csengő, ám talán kevesebb félreértést okozó evangelikál kifejezést használom.

A kifejezések használatán túl számtalan problémát vet fel magának a mozgalomnak az értékelése is. Nincs evangelikál központ, és még azok az evangelikál vezetők is, akik a mozgalom nevében szólalnak fel, nyilvánvalóan nem az egész mozgalom nevében beszélnek, és könnyen lehet, hogy a több száz felekezetbe tömörülő hívek nagy része nem azt teszi, amit ezek a vezetők mondanak. Nem volt és soha nem is lesz egységes evangelikál felekezet, nincs alapszabályuk, nem is lesz, és nincsenek a formális hitre és gyakorlatra vonatkozó vezérelveik.⁴⁴ Vannak híres vezetői és sokak által tisztelt intézményei (ilyen például Észak-Amerikában a nemrég elhunyt Billy Graham, a *Christianity Today* folyóirat és a Nemzetközi Evangelikál Szövetség (World Evangelical Alliance), de egyikük sem jelenti a végső tekintélyt az evangelikál mozgalom definiálása vagy formálása tekintetében. Nem létezik hivatalos tagsági lista, ezért nem is mindig könnyű eldönteni, ki tartozik a mozgalomhoz és ki nem. (Néhány kutató, mint például Robert Webber csak az Egyesült Államokban 16 „alfaját” különböztette meg az evangelikáloknak: fundamentalistákat, diszpenzácionalistákat, konzervatív evangelikálokat, anabaptistákat, wesleyánusokat, karizmatikus evangelikálokat, feketéket, progresszíveket, radikális evangelikálokat is, és így tovább. Timothy Smith történész evangelikál mozaikként írja le az evangelikálok „családját”, majd később evangelikál kaleidoszkópként utal arra, mivel a mozaik statikus, a kaleidoszkóp azonban sokféle színes kombinációra ad lehetőséget, és a dinamizmusát is jelzi az evangelikál mozgalomnak. Randall Balmer történész inkább egy patchworkhöz hasonlította a mozgalmat, a maga népművészeti jellegével együtt. Balmer szerint az evangelikalizmus Amerika népi vallása, vagyis Amerika egyszerű, hétköznapi embereinek a hite.)⁴⁵

43 | Izsaák, 2011, 138–140. o.

44 | 1942-ben ugyan létrejött az Evangelikálok Nemzeti Szövetsége (National Association of Evangelicals), amely az évtizedek során egyre több felekezetet tömörített afféle ernyőszervezetként (jelenleg nagyjából 40-et), mégsem tekinthető evangelikál központnak.

45 | Sweeney, 2005, 20–21. o.

Nincs egy hangon megszólaló evanglikál elit sem: egész mást gondol a fundamentalizmus felé hajló jobboldali evanglikál, mint a baloldali evanglikál és azok az evanglikál tudósok, akik gyakran egymással is vitatkoznak. Miközben azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hívők nem feltétlenül ideológiailag következetes módon dolgozzák ki a hitelveiket, attitűdjeiket, vágyaikat, amelyek vélhetőleg belsőleg koherens és ellentmondásoktól mentes világnézetből fakadnak.⁴⁶ Az amerikai evanglikálok 20-30 százaléka szociálisan progresszív nézetet képvisel a polgárjogok, a nők pappá szentelése, a halálbüntetés, a bevándorlás tekintetében, és rendszeresen a demokrata pártiakra szavaz. Ez azt is jelenti, hogy az evanglikálok sem politikai, sem társadalmi szempontból nem tekinthetők monolitikus és feltétlenül konzervatív „erőnek”.⁴⁷ E tekintetben az evanglikalizmus soha nem volt „izmus”, úgy mint például a katolicizmus, a presbiterianizmus, az anglikanizmus vagy a pünkösdizmus. Mindig ide-oda mozgó mozgalmak, hosszabb-rövidebb ideig tartó szövetségek és befolyásos egyének öröksége, árnyéka definiálta a mozgalmat. Ezért, amikor evanglikalizmusról beszélünk, akkor az legjobb esetben is csupán egy rendteremtési kísérlet a különböző impulzusok, szervezetek között.⁴⁸

Ha már figyelembe vettük a politikai és felekezeti szempontokat, érdemes egy pillantást vetni a földrajzi elhelyezkedésre is. Virginia és Texas külön fejezeteket érdemelne írásomban, annyira markáns az ottani evanglikalizmus. Virginiát korábban „politikai múzeumi tárgyként” is definiálták, több kutató szerint ez az állam mondható leginkább oligarchia által irányítottnak. Virginia politikai kultúrája tradicionalista, hierarchikus és tekintélyelvű, miközben masszívan protestáns állam, baptista és metodista gyülekezetekbe jár a lakosság nagyobbik része, s e közösségek túlnyomó többsége teológiailag konzervatív – függetlenül a felekezetétől. Az állam lakosainak közel fele valamilyen evanglikál felekezethez tartozik, és a lakosság több mint 10 százaléka fundamentalistának mondja magát.⁴⁹ A szavazók több mint 40 százaléka hisz a Biblia szó szerinti ihletettségében.⁵⁰

46 | Smith, 2000, 7–11. o.

47 | Espinosa, 2009, 29. o.

48 | Noll, 1994, 8. o.

49 | A befolyásos amerikai esszéista, újságíró és kritikus, Henry Louis Mencken azt írta 1924-ben, hogy „dobj ki egy tojást egy vonatablakon, és bárhol is utazol az Egyesült Államokban, egy fundamentalistát fogsz eltalálni”. (Cromartie, 1993, vii. o.)

50 | Rosell – Wilcox, 2003, 41–43. o.

God's country-nak, tehát Isten országának is szokták hívni a helyiek Texast, és ezt komolyan is gondolják. A texasiak 60 százaléka protestáns, több mint harmaduk baptista, 25 százalékuk római katolikus, elsősorban a spanyolajkú népesség miatt. 86 százalékuk legalább hetente egyszer imádkozik az otthonában, és 10-ből 7 ember legalább egyszer eljár istentiszteletre havonta, ami az országos átlag duplája. 54 százaléka újjászületett hívőnek mondja magát. Közel kétharmaduk állítja, hogy megpróbált már mást is kereszténnyé tenni. Nagyjából 72 százalékuk a Bibliát Isten szó szerint ihletett Igéjének mondja, és várja a benne levő próféciák bekövetkeztét.⁵¹

Újra hangsúlyozom, hogy nem lehet monolitikus, egységes társadalmi csoportként, felekezeti tömbként leírni az evangelikákat. A konzervatív protestantizmus rengeteg kisebb-nagyobb csoportra oszlik, amelyek egymással is vitatkoznak.⁵² Sokan például az evangelikál kifejezésről egy fehér, középosztálybeli republikánus férfire gondolnak valahonnan Virginiából vagy Texasból, holott evangelikál az a dél-amerikai vagy afrikai fekete nő is, akinek lehet, hogy a családja nagy része HIV-vel fertőzött, mégis, hitelvi szempontból közeli hittestvére az említett, képzeletbeli amerikai republikánusnak is. Evangelikál hívők jórészt a presbiteriánusok is, és ma már több presbiteriánus él Dél-Koreában, mint az Egyesült Államokban. A világ legnagyobb baptista gyülekezete szintén Koreában van. A londoni, vasárnap templomba járó emberek fele afrikai ősoktól származik. Közel húszszor annyi gyakorló episzkopális, vagyis anglikán él Nigériában, mint Angliában, ahonnan a Church of England származik. A nigériai anglikánok többsége evangelikál.⁵³ Mindent összevetve, nagyjából minden tizedik ember a világon evangelikál, miközben mintegy kétmilliárd ember mondja magát kereszténynek. Amennyiben a pünkösdiek és karizmatikusok is evangelikálnak számítanak – márpedig annak számítanak – akkor 750-800 millióra kúszik fel az evangelikálok száma. (Csak pünkösdiek és karizmatikusok több mint 570 millióan vannak. A többi evangelikál száma meghaladja a 242 milliót.)⁵⁴ Vagyis amikor amerikai fundamentalizmusról és evangelikalizmusról beszélünk, valójában globális fundamentalizmusról és evangelikalizmusról is beszélünk, nem kizárólag déli WASP⁵⁵ republikánus szavazókról. Ehhez még

51 | Lamare – Polinard – Wrinkle, 2003, 59–61. o.

52 | Smith, 2000, 13. o.

53 | Catherwood, 2010, 71–73. o.

54 | Sweeney, 2005, 9. o.

55 | White Anglo-Saxon Protestant (fehér angolszász protestáns, a mozaikszó darázst jelent angolul)

vegyük hozzá az Egyesült Államokon belüli afroamerikai pünkösdieket, de azokat a szigorú, szeparatista fundamentalistákat is, akik mélyen elítélik a pünkösdieket – és minimum tartanak a feketéktől. De evanglikások azok a pacifista mennonita-anabaptista tradícióból származó hívek is, akik teljes mértékben elítélik az erőszakot, tehát totálisan szembemennek az evanglikalizmus egy meghatározó részére igencsak jellemző nacionalizmussal és militarizmussal.⁵⁶

Episztemológiai szempontból négy fő forrást különböztethetünk meg a globális kereszténységben. A hangsúlyt a megismerésben a liberális protestánsok a kultúrában és az észben látják, míg a konzervatív protestánsok, evanglikások és fundamentalisták a Bibliában találják azt meg. A római katolikusok valamint ortodoxok e tekintetben az egyházban bíznak, míg a pünkösdiek a Szentlélekben, illetve a Szentlélekkel való kapcsolatban. A római katolikus és ortodox hagyományban azért nehéz az egyházi szakadás, mivel éppen az egyházi hagyományok bírnak legitimációs tekintéllyel – ez önmagában immunitást kölcsönöz a szakadásokkal szemben. Ha valaki őszintén hisz az apostoli utódlásban, akkor annak logikus következménye, hogy nincs üdvösség az egyházon kívül. Ezért aztán a potenciális skizmatikusok nehezen tudják meggyőzni a követőiket arról, hogy érdemes elszakadni az egyháztól. Bár az egyház történetében voltak „több pápás” időszakok, de minden egyházfő a saját legitimitása mellett érvelt, és ragaszkodott hozzá, hogy az ő vezetése alatt kell újraegyesülnie az egyháznak. A protestánsok számára könnyebb a szakadás, hiszen náluk a Biblia az egyetlen legitim tekintélyforrás, és azt a hívek akár egyénileg is értelmezhetik. Ez nagyon könnyűvé teszi, hogy egyének és csoportok megkérdőjelezzék a domináns ortodoxiát, és rámutassanak egy új kinyilatkoztatásra, értelmezésre, amely szerintük igazabb megvilágításba helyezi a Szentírást az establishment tanításaihoz képest. Ez magyarázatot ad arra, hogy miért van csak baptista egyházakból több tucatnyi az Egyesült Államokban.⁵⁷ A kutató számára okozhat némi nehézséget a sokszínű vallási térkép, mindazonáltal ez lehetett talán az egyik oka annak, hogy a vallás soha nem veszítette el a jelentőségét Amerikában. Mivel mindig is sokféle felekezet versengett egymással az Egyesült Államok vallási szabadpiacán, ezért a népességnek kisebb része idegenedett el az egyházaktól, hiszen mindenki megtalálhatta azt, ami számára vonzó volt egy-egy közösségben.⁵⁸

56 | Marsden, 1993b, 28. o.

57 | Bruce, 1990, 34–45. o. Természetesen több esetben részben egymástól független történelmi gyökerek, nyelvi különbségek is magyarázzák a sokféle felekezet létrejöttét.

58 | Bruce, 1990, 187. o.

Evangelikál tudósok saját mozgalmuk legnagyobb problémájának azt tartják, hogy nem igazán van az evangélikalizmusnak autentikus értelmisége. Ahogyan azt Mark Noll kifejti a *The Scandal of the Evangelical Mind* (Az evangélikál elme botránya) című könyvében, bár sokféle erény megtalálható az evangélikál protestánsokban Észak-Amerikában (nagylelkűség, önfeláldozás, és így tovább), generációkra visszamenőleg hiányzik belőlük a következetes és újító gondolkodás, kikoptak a magas kultúra és az egyetemi kutatóintézetek világából. Ez különösen azért érdekes, mert a puritánok, de John Wesley, Jonathan Edwards, Francis Asbury is mind azt az álláspontot képviselték, hogy a szorgalmas, szigorú mentális tevékenység egyik módja lehet Isten dicsőítésének.⁵⁹ Azt is el kell ismerni, hogy az evangélikál értelmiség aránya egyre nő. Míg 1960-ban az evangélikálok csupán 7 százaléka szerzett diplomát, az 1970-es évek közepére ez az arány 23 százalékra ugrott, és folyamatosan nő.⁶⁰

2.3

A FUNDAMENTALISTÁK

A fundamentalisták számára már a fentebbi evangélikál „értelmieskedés” is veszélyesen sok. Szerintük a „baloldali evangélikálok” túlságosan bonyolult válaszokat adnak azokra az egyszerű kérdésekre, amiket a társadalom feltesz. Úgy vélik, a tisztességes konzervatív emberek belefáradtak az elefántcsonttoronyba zárkózott evangélikalizmus pseudo-intellektualizmusába. Fundamentalista szerzők példaként említik, hogy ha megkérdeznének egy evangélikált, hisz-e abban, hogy lángnyelvek emésztik a bűnösöket a pokolban, fél órát beszélne az örökkévaló büntetés teológiai implikációiról, filozófiával megtöltve, és még mindig nem tudná a kérdező, hogy miben hisz. Ezzel szemben, ha egy fundamentalistától kérdezik ugyanezt, ő egyszerűen úgy felel, hogy „természetesen, jó forró lángnyelvek kínozzák”.⁶¹

Az evangélikálok és fundamentalisták közötti egyik különbség éppen ez: az evangélikálok sokkal kevésbé hajlanak az antiintellektualista véglet felé. A kultúrához való viszonyban is találunk különbségeket. J. Vernon McGee presbi-

59 | Noll, 1994, 3–4. o. (Érdemes megjegyezni, hogy John Wesley, Charles Wesley és George Whitefield mind Oxfordban végzett értelmiségiek voltak.)

60 | Williams, 2010, 161. o.

61 | Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 172. o.

teriánus evanglikál teológus három táborot különböztet meg az általa együtt emlegetett fundamentalista-evanglikál mozgalmon belül. Az elsőbe tartoznak a harcos fundamentalisták, akik „azzal töltik az idejüket, hogy minden más keresztény csoportnak megmondják, mi a baj velük. Ők bűn nélküliek, mivel ők vetik az első és utolsó követ a többiekre.” Aztán vannak a reformálódó fundamentalisták, „akiknek az egyik kezében zászló van, a másikban pedig Biblia, ám a zászlót jobban rázzák, mintsem hogy a Bibliát tanítsák. Azt hiszik, ha bevezetnek bizonyos reformokat az országban, eljön az ébredés. Ezt a csoportot dicséret illeti lelkesedésükért, de a lelkesedésben nincs ismeret.” A harmadik csoportba tartoznak a régi vágású evanglikálok, akik elfogadják a hit fundamentumait, és ezek segítségével meg akarják menteni az embereket, miközben a körülöttük levő kultúrát is meg akarják menteni. McGee magát is ebbe a csoportba sorolta.⁶²

További támpontot adhat a fundamentalizmus és evanglikalizmus közötti különbségek megértéséhez, ha úgy tekintünk az evanglikál hívőre, mint egy tulajdonképpen kedves vagy jólnevelt fundamentalistára – mivel a hitük, meggyőződésük alapja szinte teljesen ugyanaz.⁶³ Sokan persze eleve elutasítják, hogy ilyen abszurd módon írjuk le a két irányzat közötti különbséget, holott a modern amerikai fundamentalizmus apostola, az Egyesült Államok keresztény jobboldali politikai erejének egyik fontos kovácsa, a 2007-ben elhunyt baptista prédikátor, Jerry Falwell egyszer úgy definiálta saját irányzatát, hogy „a fundamentalista olyan evanglikál keresztény, aki mindig be van pöccelve valamin”.⁶⁴

A fundamentalista úgy véli, ő mindent a szent szövegek mérlegén mér meg. Mindeközben ragaszkodik egy jól meghatározható bibliai interpretációhoz, tulajdonképpen kritika nélküli viszonyt alakított ki egy külső referenciarendszerhez. A nem fundamentalista erőfeszítéseket üresként, haszontalanként, vagy hitehagyottként elutasítja. A keresztény közösségre vonatkozó elvárásai olyan

62 | idézi Dochuk, 2012, 271–272. o. Előrevetíthető, hogy konvergencia támad az evanglikálok liberális szárnya és a liberális protestáns felekezetek konzervatív szárnya között: az evanglikálok egyre inkább intellektuálisan is tanulmányozzák a Szentírást, nyitnak a társadalmi igazságosság tanításai iránt, amivel párhuzamosan egyre kevésbé fogják militáns módon tiltani a táncolást vagy az alkoholfogyasztást. Emellett a liberálisok konzervatívabb közösségei újra középpontba helyezik a Bibliát, komolyan veszik a keresztény tanítványságot, így a közelkedésük meglehetősen valószínű. Amire példa lehet, hogy több ilyen keresztény – ellentétben a fundamentalistákkal – már fontos ügynek tartja például a klímaváltozást.

63 | Izsák, 2015a, 50. o. A liberális amerikai szakirodalomban így hivatkoznak erre: „an evangelical is a fundamentalist with manners”.

64 | Sutton, 2012, 5. o.

szigorúak, hogy az egyházban levő megosztottságokat az erény jeleként értelmezi, és ha már nincs „modernista”, akiktől visszahúzódhatna, a fundamentalista azzal kompenzál, hogy saját berkein belül keres és talál ellenségeket. Ahogyan egy későbbi fejezetkezdő idézetben jelzem: „a tagadás státuszát fent kell tartani, különben a fundamentalizmus *raison d'être*-je elveszett.”⁶⁵ A fundamentalisták szerint ugyanis óriási a különbség a „névleges keresztények” és az „igazi keresztények” között – ez az elválasztás az alapja minden fundamentalista ideológiának. Egyrészt mélyen bizalmatlanok a fennálló egyházakkal. Másrészt pedig minden egyház kudarcát, befolyásvesztését azzal magyarázzák, hogy az adott közösség elveszítette az evangélium központi üzenetét, amit csak az ébredési mozgalmakban értettek meg igazán. A „langyos” egyházak fő bűne, hogy eldobták maguktól az ébredési lelkületet (ami a fundamentalisták szerint a mai napig a leghatékonyabb, legtisztább eszköz Isten kezében a világ megmentésére), mivel a papok és a teológusok behódoltak a korszellemnek, és modern tanításokkal vakvágányra vitték az igaz vallás ügyét.⁶⁶ Ezért tartják fenyegetőnek a fundamentalisták az 1947 utáni új-evangelikalizmust is. Úgy látják, csak egy lépés választja el azt a mérsékelt liberalizmustól, és veszélyesen közel került a teológiai baloldalhoz.⁶⁷

A fundamentalisták általában azzal érvelnek, hogy minden eltérés a szerintük ősi, Isten által jóváhagyott rendszertől – közvetlenül vagy közvetve – sátáni befolyásra történik, többnyire az ördög „modernista” szövetségesei által. Aki eltér a dogmatikus normától, az életével és örök üdvösségével játszik. Azok, akik a bűneiket felismerik, „átadják a szívüket Jézusnak, újjászületnek, ők lesznek az új elit. Szellemi és erkölcsi felsőbbrendűségük megkülönbözteti őket az emberiség többi részétől, ideértve a nem fundamentalista keresztényeket is, akikről azt gondolják, hogy nem lehetnek benne Isten üdvtervében, hiszen tanításukba tisztátalanság került.”⁶⁸

Ugyanakkor meglehetősen nehéz elképzelni, hogy a fundamentalisták hosszabb ideig dominálják a kultúrát. Sikerük ugyanis mindig önkorlátozó. Ha egy fundamentalisztikus jellegű felekezet megerősödik, és sikeres lesz, ez azzal is jár, hogy bebizonyosodik: nem üldözik. Ahogyan a szélsőséges protestantizmus kilép a kulturális-intellektuális gettóból, gazdagodik, befolyásra tesz szert, egy-

65 | Averill, 1989, 52. o.

66 | Barr, 1977, 13. o.

67 | Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 24–25. o.

68 | Averill, 1989, 8–10. o.

re több kompromisszumot fog kötni a kultúrával, az establishmenttel. Ezzel együtt meglazulnak az erkölcei, egyre professzionálisabbak lesznek a lelkészei, és egyre kevesebb dolog fogja elválasztani a szenteket a világtól. Minél kényelmesebben lehet taggá válni az egyházban, annál nagyobb valószínűséggel lesz egy újabb szektás forradalom, ami újabb megtisztulásra és nagyobb szeparációra hívja az „igazakat”.⁶⁹

James Barr a fundamentalizmust a kereszténység patológikus állapotának tartja, és inkább személyes vallási és egzisztenciális attitűdre vonatkoztatja. Fundamentalisták elsősorban a konzervatív evangelikálok között találhatók. Nem minden konzervatív evangelikál fundamentalista, de az átfedés meglehetősen nagy.⁷⁰ Barr szerint ellentétben az általános vélekedéssel, a fundamentalizmus középpontjában nem a Biblia áll, hanem egy bizonyos fajta vallásosság, vallási attitűd. A fundamentalisták szerint övék a vallás, méghozzá azért, mert elfogadják a bibliai tekintélyt, Isten Szavát. Barr szerint ez nem igaz: egy konkrét múltbeli vallásos megtapasztaláshoz ragaszkodnak, amit a Biblia explicit tanításának gondolnak, és ami köreikben dominánssá lett. Ez a vallási hagyomány határozza meg a bibliaértelmezésüket, amiben a Biblia végül nem forrás, hanem szimbólum lesz: a vallási hagyományra támaszkodnak, és a bibliai tekintély realitása helyett annak formájával védelmezik konzervatív hagyományukat.⁷¹ A fundamentalista értelmezésben az igazság sohasem valami, amit progresszív módon fedeznek fel a történelem folyamán, hanem egy fix, egyszeri kinyilatkoztatás a Bibliában, és az embernek ehhez kell visszatérnie – legyen szó akár a személyiségről, az emberi társadalomról, vagy akár a természettudományokról. Ezért aztán a fundamentalizmus mindig ellenáll annak, hogy megváltozzanak az intézmények, akár kisebbségi jogokról, női jogegyenlőségről vagy a hagyományostól eltérő családmodellekről vitáznak. Még az amerikai alkotmány értelmezése is ide tartozik, amire pedig nyilván hatással vannak olyan körülmények, amilyeneket az alkotmányozók annak idején el sem tudtak képzelni.

Az evangelikál Edward John Carnell (1919-1967), a Fuller Theological Seminary rektora szerint „a fundamentalizmus paradox helyzet. Meglátja az eretnekséget az igaztalanban, de nem a szeretetlenben. Ha nála van a legtöbb igazság, nála van a legkevesebb kegyelem is, mert bizalmatlan az udvariassággal és a diplomáciával szemben. A fundamentalizmus elfelejti, hogy az ortodox

69 | Bruce, 1990, 231. o.

70 | Barr, 1977, 5. o.

71 | Barr, 1977, 11. o.

igazság az ortodox szeretet nélkül semmit sem használ.”⁷² Megfigyelése szerint a fundamentalisták az álláspontjukat mindig tagadással fejezik ki, és ez azt is jelenti, hogy aki nem ért velük egyet, azt hitehagyottnak minősítik. Carnell a fundamentalizmust az ortodoxia perverziójának, elferdítésének hívta, és a kultuszokra jellemző mentalistással vádolta, találó megfogalmazása szerint a fundamentalizmus egyenlő a kultusszá lett ortodoxiával.⁷³

Nincs kompromisszumkésztség a fundamentalisták mentalitásában. A fundamentalisták erkölcsi, fekete-fehér kivezető utat mutatnak a komplexitásból, a „szürke zónából”, mivel ez utóbbi kulturális és vallási bonyolultsága félelmet és szorongást szül bennük.⁷⁴ Hozzátehetjük, hogy a társadalom tagjai közül sokakban okoz a gyors változás és az egyre bonyolultabb világ szorongást, ám a fundamentalizmus mellett sok más megküzdési stratégia is létezik. Különbség Európa és az Egyesült Államok között, hogyan definiálják magukat a fundamentalisták. Barr azt írja, hogy a fundamentalizmus negatív, megbélyegző kifejezés, és nem szeretik ezek az emberek, ha így hívják őket, mert bigottságot, szektásságot, szűklátókörűséget is jelent. Ez minden bizonnyal így van Európában, de Amerikában a fundamentalista büszke fundamentalista, és nem okoz számára gondot ez a „címké”.⁷⁵

Az igazi fundamentalista dualista is egyben: a világot a jó és a gonosz erőinek kozmikus háborújaként értelmezi.⁷⁶ Bár a fundamentalisták a felszínen politikai ellenfelekkel küzdenek, akiknek a szekularista politikáik és meggyőződések ellentétesek az általuk definiált vallással, ezt a háborút nem konvencionális politikai harcként értelmezik, hanem kozmikus összetűzésként. A fundamentalisták azért küzdenek, hogy egyes tanításokat, dogmákat, valamint a múlt egyes hitgyakorlatait a maguk szelektív módján újjáélesszék. Többen közülük visszahúzódnak a társadalom fősodrából, és egy alternatív, párhuzamos vallási ellenkultúrát hoznak létre.⁷⁷ Mások viszont karizmatikus vezetőik mögött olyan fundamentális tanításokat fogalmazznak meg, amelyekből összeáll egy ideológia, amiből követőik számára egy konkrét, végrehajtandó akcióterv

72 | Averill, 1989, 52. o.

73 | Collins, 2012, 64. o.

74 | Wald, 2003, 296–297. o.

75 | Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 2. o.

76 | Izsák, 2015a, 50. o.

77 | Watt, 2007, 270–271. o.

is következik. Vagyis nemcsak védekeznek, hanem harcolnak, támadnak, azért, hogy újrashakralizálják a szkeptikus világot.⁷⁸

A fundamentalizmus egy önmagát magyarázó, minden kétséget kizáró ideológia is. A szélsőségesen konzervatív apologeta mindenben azt látja bizonyítva, hogy a Biblia „igaz”. Ennek egyetlen oka az, hogy mindvégig fundamentalista volt. A fundamentalista filozófiai álláspont ugyanis meggátolja abban, hogy felismerje szűklátókörű gondolkodását. A fundamentalizmus ideológiai karaktere tulajdonképpen gátolja legfontosabb funkciójában, az evangelizációban is. A fundamentalista ugyanis nem annyira az üdvösség evangéliumát hirdeti az embereknek, mint inkább fegyverként használja az evangéliumot arra, hogy ideológiailag kolonizálja az emberiséget.⁷⁹

Más paradoxonokat is találunk a fundamentalizmusban. Egyrészt benne van a szeparatizmus, az elhatárolódás, miközben elfogadja a többségi társadalom bizonyos attitűdjeit, hogy befolyásos tudjon maradni, és hatékonyan tudjon evangelizálni, téríteni. Néha spirituális szempontból individualista, máskor pedig intenzív patriotizmussal vegyül, és a teljes nemzet morális és politikai jólétére kiterjeszti érdeklődését. Bár individualista, mégis erős közösségeket hoz létre. Sok tekintetben értelem- és értelmiségi-ellenes, de a helyes gondolkodást és oktatást hangsúlyozza. Az ébredési hagyományából kiindulva a szubjektumhoz szól, és ezért szubjektív, máskor azonban racionalista, induktivista az episztemológiájában. Kereszténységét a Bibliából szerzi, mégis engedi, hogy formálja az adott technológiai kor. Antimodernista, mégis markánsan modernista a gondolkodásmódja. Érdekes, sőt, gyakran ironikusan egyszerű válaszokat fogalmaz meg, mégis olyan komplex kombinációja a tradícióknak és hiteknek, hogy jóval több paradoxon van benne, mint amennyit a hívei felismernek és elismernek.⁸⁰

78 | Armstrong, 2001, xii–xiii. o.

79 | Barr, 1977, 341. o.

80 | Marsden, 1991, 120–121. o.

